

شناسایی و وجه تشبیه معابر، محلات و اماکن عمومی بافت قدیم شهر مشهد

مؤلف:

دکتر محمدرحیم رهنما
دانشیار دانشگاه فردوسی مشهد

۱۳۹۰

سرشناسه: رهنما، محمدرحیم، ۱۳۴۰-

عنوان و نام پدیدآور: شناسایی و وجه تسمیه معابر، محلات و اماکن عمومی بافت قدیم شهر مشهد / مؤلف: محمدرحیم رهنما

مشخصات نشر: مشهد: اداره کل روابط عمومی و بین الملل شهرداری مشهد، با همکاری انتشارات سخن گستر، ۱۳۹۰.

مشخصات ظاهری: ۲۵۲ ص: مصور.

شابک: 978-964-477-953-4

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: واژه‌نامه.

یادداشت: کتابنامه: ص: ۲۴۷.

موضوع: جغرافیا - ایران - مشهد - نام‌ها.

موضوع: محله‌ها - ایران - مشهد.

موضوع: مساحات‌های عمومی - ایران - مشهد.

موضوع: مشهد - تاریخ

موضوع: مشهد - آثار تاریخی

رده بندی کنگره: ۱۳۹ / ۸۹ / ۲۱۲۱ DSR

رده بندی دیویی: ۹۰۵/۸۲۲۲

شماره کتابشناسی ملی: ۲۲۰۵۵۲۲

شهرستان

اداره کل روابط عمومی و بین الملل

ناشر: اداره کل روابط عمومی و بین الملل شهرداری مشهد - انتشارات سخن گستر

نام کتاب: شناسایی و وجه تسمیه معابر، محلات و اماکن عمومی بافت قدیم شهر مشهد

مؤلف: محمدرحیم رهنما

بازخوانی و ویرایش: مهدیه برادران قاسمی

شمارگان: ۱۰۰۰ جلد

نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۰

صفحه آرای و نظارت فنی چاپ: کانون آگهی و تبلیغات نارنگ

چاپ: قرآن کریم

صحافی: پارسیان

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۷۷-۹۵۳-۴

کلیه حقوق چاپ و انتشار مربوط به اداره کل روابط عمومی و بین الملل شهرداری مشهد می باشد.

فهرست مطالب

۷	 سرسخن
۹	 پیشگفتار
۱۱	 مقدمه
۱۳	 فصل اول: تاریخچه شهر مشهد
۱۳	 موقعیت شهر مشهد در استان خراسان
۱۴	 وجه تسمیه شهر مشهد
۱۵	 شهر مشهد از ابتدا تا اواخر دوران قاجار
۲۰	 مشخصات کالبدی شهر مشهد در اواخر دوره قاجاریه
۲۲	 شهر مشهد در دوران معاصر (۱۳۰۷-۱۳۰۰)
۲۲	 تحولات شهر مشهد در دوران شاهنشاهی (۱۳۲۰-۱۳۰۰)
۲۳	 تحولات شهر مشهد در دوران محمدرضا شاه (۱۳۵۷-۱۳۲۰)
۲۶	 شهر مشهد بعد از پیروزی انقلاب اسلامی (۱۳۵۷)
۲۸	 ایده کلی توسعه آینده شهر مشهد در طرح جامع (۱۳۷۰-۱۳۶۵)
۳۱	 دگرگونی در بافت تاریخی - قدیمی شهر مشهد
۳۱	 میراث فرهنگی
۳۱	 چشم‌انداز شهری (Urban Landscape)
۳۳	 مرزهای محدوده مورد مطالعه
	 فصل دوم: شناسایی عناصر کالبدی محدوده بافت تاریخی - قدیمی شهر مشهد و
۳۷	 وجه تسمیه آنها
۳۷	 گوشه‌ای از زندگانی حضرت رضا(ع)
۴۰	 شناسایی عناصر کالبدی مجموعه حرم حضرت رضا(ع)
۴۰	 حرم
۴۰	 بقعه مطهر
۴۲	 ضریح مطهر
۴۳	 صندوق مطهر
۴۴	 گنبد مطهر
۴۴	 بیوتات یا رواق‌های اطراف حرم مطهر
۵۵	 صحن‌های اطراف حرم مطهر
۵۸	 نقاره خانه

۵۸		مقناخانه (حوض اسماعیل طلایی)
۵۹		ساعت
۶۰		دانشگاه علوم اسلامی رضوی
۶۴		گلدسته‌ها
۶۵		بست‌ها
۶۷		محله‌های قدیم شهر مشهد
۶۹		محلات بزرگ
۸۴		محلات کوچک
۹۲		شناسایی معابر اصلی و عمده محدوده بافت قدیم مشهد و وجه تسمیه آنها
۹۶		معابر محله‌های خیابان
۱۰۰		معابر محدوده خیابان آزادی و خیابان هاشمی‌نژاد
۱۰۳		معابر محله پایین خیابان
۱۰۴		معابر محله عباسی
۱۱۰		معابر محله چهارباغ
۱۱۳		معابر محله قبر میر
۱۱۷		معابر محله سراب
۱۱۸		معابر محله سرشور
۱۲۳		معابر محله ارگ
۱۲۶		معابر محله نوقان و تب‌السلخه
۱۳۷		شناسایی اسامی و وجه تسمیه مدارس علمیه بافت قدیم مشهد
۱۴۶		شناسایی اسامی و وجه تسمیه مساجد بافت قدیم مشهد
۱۶۷		شناسایی اسامی و وجه تسمیه حسینیه‌ها و تکایای بافت قدیم مشهد
۱۸۱		شناسایی آثار فرهنگی محدوده بافت قدیم مشهد
۱۹۰		شناسایی مراکز مذهبی اقلیت‌های دینی بافت قدیم مشهد
۱۹۱		شناسایی اسامی و وجه تسمیه بازارها و بازارچه‌های بافت قدیم مشهد
۲۰۵		شناسایی اسامی و وجه تسمیه کاروانسراهای بافت قدیم مشهد
۲۱۴		شناسایی اسامی و وجه تسمیه باغ‌های بافت قدیم مشهد
۲۲۱		شناسایی اسامی و وجه تسمیه حمام‌های بافت قدیم مشهد
۲۲۴		شناسایی کورستان‌های بافت قدیم مشهد
۲۲۷		شناسایی بناهای سیاسی و اداری و نظامی مشهد
۲۳۸		ارگ مشهد
۲۳۸		یادگان مشهد
۲۲۹		حصار مشهد
۲۲۹		دروازه‌های مشهد

شناختی و وجه تمایز

محیط‌های تاریخی و معماری

بافت قدیم شهر مشهد

۲۳۰	نقشه شهر مشهد
۲۳۰	کنسولگری‌های خارجی در شهر مشهد
۲۳۸	جمع‌بندی، نتیجه‌گیری و پیشنهادات
۲۴۷	منابع

www.ketab.ir

سرسخن

علی‌رغم گسترش خارق‌العاده انواع رسانه‌های اطلاعاتی در هزاره سوم میلادی که هزاره شهری شدن جهان و جهانی شدن شهرها است، کتاب، هم‌چنان بهترین رسانه برای نشر تازه‌های دانش و یافته‌های علمی بشر تلقی می‌شود.

اداره کل روابط عمومی و بین‌الملل شهرداری مشهد، بر این باور است که دستیابی به ایده‌های آرمان‌شهر، نه تنها مستلزم تولید، بلکه انتشار نوآوری‌ها و خلاقیت‌های فرهیختگان و در دسترس قرار دادن آنها برای عموم شهروندان است.

کتاب حاضر، اثری است که توانسته یافته‌های جدیدی از بافت قدیم شهر مشهد را شناسایی و به شیوه علمی تنظیم و ثبت نماید تا به عنوان سندی مکشوف مورد استفاده محققان و متخصصان و شهروندان قرار گیرد. پیشنهادت خوانندگان گرامی می‌تواند در بهبود کیفیت و کمیت این رساله، در آینده مؤثر واقع شود.

علی حامد مقدم

مشاور شهردار، سخنگوی شهرداری

و مدیر کل روابط عمومی و بین‌الملل

پیشگفتار

نوشتار حاضر، پژوهشی پیرامون شناسایی اسامی، وجه تسمیه و مکان جغرافیایی محلات، معابر و جلوه‌های فرهنگی، مذهبی، تجاری و... در محدوده بافت قدیم شهر مشهد می‌باشد.

اهمیت و ضرورت این پژوهش را می‌توان از چند زاویه مطرح کرد:

اولاً بناهای مادی و فیزیکی در طول زمان به دلیل فرسودگی بافت‌ها از بین می‌روند؛ لذا ثبت و ضبط مشخصات آنها ضروری است. این بناها بیانگر سطح فرهنگ، تاریخ و هویت ملی و محلی می‌باشند. چنانچه نتوان این پدیده‌های متعدد و متغیر شهری که هر یک گویای تحولات زمان خاصی می‌باشند را ثبت و ضبط کرد، با انهدام آنها تکامل تاریخی شهر دچار انقطاع می‌گردد. ثانیاً، دخالت‌های انسانی در قالب فعالیت‌های نوسازی، بازسازی و بهسازی منجر به تخریب بخش و یا کل مناطق قدیمی، تعریض معابر و یا احداث خیابان‌های جدید در بافت‌های قدیمی گردیده است؛ در نتیجه، بسیاری از جلوه‌های فرهنگی - تاریخی از بین رفته‌اند؛ و هیچ‌کس و نه‌کس از آنها در جایی ثبت نشده است. این روند در شهر مشهد دارای سابقه‌ای طولانی می‌باشد؛ به طوری که از زمان حکومت صفویه با احداث خیابان معروف به «پایین خیابان» دخالت کالبدی نه تنها در حرم مطهر بلکه در محدوده مسکونی شهر آغاز و در دوره‌های بعد، به ویژه دوره پهلوی، رو به افزایش گذاشت؛ به طوری که خیابان‌های جدید شاهرضا، طبرسی، تهران، خسروی‌نو و طرح موسوم به اطراف فلکه حضرت، بین سال‌های ۱۳۰۷ تا ۱۳۱۱ هـ.ش احداث گردیدند. همچنین، در دوره پهلوی دوم، اجرای طرح توسعه فلکه حرم مطهر حضرت رضا(ع) در سال ۱۳۵۴ هـ.ش، باعث تخریب بخش وسیعی از واحدهای مسکونی و تجاری گردید و بسیاری از مدارس قدیمی، کاروانسراها، مراقد بزرگان، مساجد، معابر و بازارچه‌ها تخریب گردیدند و نه تنها بناها، بلکه نام و محل جغرافیایی استقرار آنها نیز از بین رفته و اثری از آنها بر جای نماند.

با توجه به اهمیت بافت قدیمی - تاریخی شهر مشهد که در معرض نوسازی قرار دارد احتمال از بین رفتن تمامی یا اکثریت بناها، آثار و اسامی وجود دارد. بدین ترتیب، جمع‌آوری اسامی، وجه تسمیه، مشخصات و ویژگی‌های کالبدی آثار و ابنیه بافت قدیمی شهر از ضروریات علمی، فرهنگی و میراثی است. عمده‌ترین هدف‌های پژوهش حاضر، به صورت زیر دسته‌بندی شده‌اند:

- ۱- تهیه تصویر از بافت قدیم شهر مشهد و فهرستی کامل از اسامی معابر، محلات مسکونی، جلوه‌های فرهنگی، بناهای تاریخی و تشریح و تعبیر بنیان تاریخی و وجه تسمیه آنها

۲- تلاش برای حفظ میراث تاریخی گذشته از طریق شناسایی، مستندسازی، گردآوری، ثبت و ضبط آثار به جای مانده که در معرض تخریب قرار دارند؛ و انتقال آنها به نسل‌های آینده به منظور افزودن بر غنای تاریخی و فرهنگی کشور و در نهایت حفظ هویت ملی و میراث فرهنگی

۳- جمع‌آوری اطلاعات از منابع مختلف اعم از کتاب‌ها، سفرنامه‌ها و نقشه‌ها به همراه مصاحبه میدانی به منظور حفظ و ثبت آثار تاریخی و میراث فرهنگی تمدن گذشته و قدیمی

۴- پیگیری از اسامی تاریخی برای نام‌گذاری‌های آینده
بنابراین، وجود گنجینه‌ای از اسامی تاریخی گذشته، به منظور بهره‌برداری از آنها، ضروری به نظر می‌رسد. لذا، طرح شناسایی اسامی و وجه تسمیه اماکن فرهنگی، مذهبی و کالبدی در محدوده بافت قدیم شهر مشهد، گام مهمی در زمینه تشکیل چنین گنجینه‌ای است.

از جمله دستوردهای این پژوهش، علاوه بر نوشته پیش‌رو، تعدادی عکس، نقشه، پلان، کروکی و یک حلقه فیلم مستند از محلات، معابر قدیمی و تاریخی شهر مشهد است که برخی ضمیمه این پژوهش و برخی حفظ و آرشیو شده‌اند.

طرح حاضر، گردهای بسیاری را در شناسایی اسامی، وجه تسمیه و مکان جغرافیایی بسیاری از محلات، آب‌انبارها، کاروانسراها، مساجد، مدارس، حمام‌ها و... در محدوده قدیم بافت مشهد که اکنون اثری از آنها باقی نمانده و بسیاری در طول زمان از بین رفته و در طرح جدید شهری گم شده‌اند، باز خواهد کرد. همچنین، به اینامات بسیاری که محققان معاصر در جریان پژوهش‌های محلی یا تاریخی محدوده قدیم شهر مشهد با آنها مواجه هستند، پاسخ خواهد داد. البته اینگونه پژوهش‌ها همراه با دشواری‌ها و سختی‌هایی همراه هستند. همان‌طور که گردآورنده این طرح، در راه کسب این اهداف، با مشکلات متعددی از جمله کمبود منابع مستند و قابل اطمینان، گستردگی محدوده مطالعاتی و تنوع پدیده‌های کالبدی، مراجعه به محلات قدیمی و پیدا کردن افراد آگاه جهت مصاحبه و گاه به دلیل امنیت و حساسیت برخی آثار فرهنگی، مراجعه به برخی سازمان‌ها از جمله میراث فرهنگی، اوقاف، موزه و کتابخانه آستان قدس رضوی مواجهه بوده است. امید است در آینده، تلاش‌های مؤثر و گسترده‌تری در جهت حفظ و ثبت میراث کهن و ارزشمند این مرز و بوم برداشته شود.

در پایان، لازم است از آقای علی حامد مقدم مدیر کل روابط عمومی و بین‌الملل، آقای سید علی میرنجانی مشاور پارلمانی، آقای حسین شادکام معاون فرهنگی و اجتماعی و آقای مهدی جعفرنژاد مدیر امور تفریحی و گردشگری شهرداری مشهد که زمینه‌های انتشار این کتاب را فراهم نمودند، همچنین از خانم مهدیه برادران قاسمی که بازخوانی و ویرایش نوشتار حاضر را بر عهده داشتند، صمیمانه تشکر نمایم.

مقدمه

فلسفه ایجاد شهر مشهد، از شهادت حضرت رضا(ع)، امام هشتم شیعیان در سال ۲۰۲ یا ۲۰۳ هـ.ق توسط مأمون خلیفه عباسی و دفن جسد ایشان در باغ حمید بن قحطبه الطاعی، در حد فاصل قریه سناباد و شهرک نوقان، سرچشمه گرفته است. این شهر در مدت طولانی پیدایش خود فراز و نشیب‌های متعددی را پشت سر گذاشته و حوادث مهمی از تاریخ ایران را تجربه کرده است؛ از جمله حمله دشمنان خارجی مثل هجوم مغول، تیمور و ازبکان، توجه شاهان شیعه مذهب صفویه و افشاریه که باعث رونق خیابان‌های جدید، احداث باروی شهر، ترمیم و توسعه مجموعه حرم مطهر و حتی انتخاب مشهد به عنوان پایتخت ملی در دوران نادرشاه افشار شده است.

مشهد، شهری با سابقه‌ای بیش از ۱۲۰۰ ساله است که به دلایل مذهبی، جغرافیایی و استراتژیکی از اهمیت زیادی برخوردار است. لذا مورد توجه امرا و حتی مهاجمان بوده و در نتیجه همواره علاقه یا خصومت، به شکل دخالت در بافت کالبدی شهر در قالب عمران و آبادانی یا تخریب جلوه نموده است، بنابراین بافت کالبدی شهر همیشه در معرض تحول بوده است از جمله دخالت در مجموعه حرم مطهر امام رضا(ع) در زمان امرای آل‌بویه در اواخر قرن سوم هـ.ق، احداث خیابان معروف به بالاخیابان و پایین خیابان در زمان صفویه، طرح توسعه فلکه در زمان رضاخان در سال‌های ۱۳۰۸-۱۳۱۱ و احداث خیابان‌های طبرسی، شاه‌رضانو (آزادی)، خیابان تهران (امام رضا(ع)) و فلکه حضرت، طرح توسعه فلکه حرم مطهر در زمان محمدرضا پهلوی در ۱۳۵۴ طرح توسعه حرم مطهر رضوی در سال ۱۳۶۰ و از بین رفتن بسیاری از بازارها، حمام‌ها و مدارس قدیمی اطراف حرم و طرح نوسازی و بازسازی بافت پیرامون حرم مطهر حضرت رضا(ع) در سال ۱۳۷۰ در دوران جمهوری اسلامی.

اساسی‌ترین تحولات کالبدی، تاریخی و فرهنگی شهر مشهد در هسته مرکزی این شهر با محوریت حرم مطهر امام رضا(ع) که در اصطلاح بافت کهنه یا قدیم شهر، صورت گرفته است. این تحولات تا اوایل سده معاصر به دلیل رشد گند جمعیت، چندان محسوس نبود؛ ولی از حدود سال‌های ۱۳۰۰ به بعد، به دلایل مختلف از جمله ورود ماشین به شبکه حمل و نقل شهری، ساختار جدید دولت، رشد سریع جمعیت و افزایش زائران حضرت رضا(ع)، دچار تحولاتی گردیده است. تجمع و تمرکز بخش عمده‌ای از فعالیت‌های ساکنان شهر و زائران در مرکز شهر از یک طرف و مشکلات ترافیکی، اجتماعی، اقتصادی و خدماتی از طرف دیگر باعث مداخلات گوناگون در این بخش از هسته مرکزی بافت قدیم شهر شده است. بنابراین با توجه به تهدید جدی بافت قدیمی شهر مشهد در قالب نوسازی و نوشهری، به ویژه در

هسته مرکزی این شهر، ثبت و ضبط اسامی و وجه تسمیه پدیده‌های کالبدی، فرهنگی و بومی که بیانگر هویت تاریخی و فرهنگی مذهبی‌ترین شهر ایران است و در معرض نابودی قرار دارد، ضروری به نظر می‌رسد. بر این اساس، پژوهش حاضر با همکاری دانشگاه فردوسی مشهد و شهرداری مشهد، به منظور تهیه فهرستی از اسامی و وجه تسمیه جلوه‌های فرهنگی، مذهبی، تجاری و... در محدوده بافت قدیم شهر مشهد تهیه و اجرا گردید. هدف اساسی این پژوهش، گردآوری اطلاعات از منابع مختلف اعم از کتاب‌ها، نسخ خطی، سفرنامه‌ها، نقشه‌ها، عکس‌ها و تصاویر قدیمی، همچنین تحقیق میدانی و مصاحبه از افراد آگاه به موضوعات مربوطه و ارائه اثری منسجم به منظور حفظ و ثبت آثار تاریخی و میراث فرهنگی تمدن گذشته و بهره‌گیری از اسامی تاریخی برای نامگذاری‌های آینده می‌باشد.

ماحصل این پژوهش شامل دو فصل به شرح زیر می‌باشد:

فصل اول: تاریخچه شهر مشهد

در این فصل، ابتدا به موقعیت شهر مشهد در استان خراسان پرداخته شده و سپس تحولات تاریخی این شهر، در سه مرحله از ابتدا تا آخر دوران قاجار، دوران معاصر و بعد از انقلاب اسلامی توضیح داده شده و در پایان، محدوده بافت قدیم و تاریخی شهر مشهد تشریح گردیده است.

فصل دوم: شناسایی عناصر کالبدی محدوده بافت قدیمی شهر مشهد و وجه تسمیه آنها
این فصل، عمده‌ترین مبحث پژوهش را تشکیل داده و شامل موارد زیر است: شرح گوشه‌ای از زندگانی حضرت رضا(ع)، تشریح عناصر کالبدی مجموعه حرم مطهر، تشریح اسامی و وجه تسمیه و تاریخچه محلات محدوده بافت قدیم شهر مشهد، شناسایی اسامی و وجه تسمیه و موقعیت جغرافیایی خیابان‌ها، کوچه‌های اصلی و فرعی، مدارس علمیه قدیمی و جدید، مساجد و حسینیه‌ها و تکایا، مزارات و مقابر و مراکز مذهبی و عبادی سایر ادیان ساکن در مشهد، بازارها و سراها و تیمچه‌ها و بازارچه‌ها، کاروانسراها، حمام‌ها، کورستان‌ها و بناهای سیاسی و اداری و نظامی شامل پادگان، حصار شهر، ارگ حکومتی، دورازه‌ها و کنسولگری‌ها در محدوده بافت قدیم و جدید شهر مشهد.

مؤلف، در پایان یک جمع‌بندی و نتیجه‌گیری مفصل از پژوهش حاضر ارائه داده که در آن به ترکیب جمعیتی شهر مشهد، شاغلان بخش‌های مختلف اقتصادی، ترکیب درآمدی شهر مشهد، نقطه نظرات جمعیت غیرساکن، جاذبه‌های شهر مشهد و... پرداخته است و با توجه به تجربیاتی که طی تحقیقات و پژوهش خود کسب کرده، پیشنهاداتی جهت بهبود شرایط تاریخی و فرهنگی و توریستی شهر مشهد ارائه نموده و پرداختن به پژوهش‌های مشابه با هدف حفظ هویت فرهنگی، تاریخی و ملی را از ضروریات هر دوران دانسته است.